

МӘДЕНИ МҰРА
ғылыми журнал

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
научный журнал

CULTURAL HERITAGE
science journal

ISSN: 2708-3365

№ 1 (96)

Нұр-Сұлтан
2022

Редакциялық алқа:

А. Мұхамедиұлы,	өнертану докторы, профессор (алқа төрағасы)
Асанканов А.А.,	тарих ғылымдарының докторы, ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).
Әбдуақап Қара,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Түркия).
Бороффа Н.,	археология докторы, профессор (Германия).
Бейсенов А.З.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Ибадуллаева З.Ө.,	тарих ғылымдарының кандидаты, доцент (Қазақстан).
Ибраева А.Г.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану ғылымдары академиясының академигі (Қазақстан).
Касеналин А.Е.,	PhD докторы (Қазақстан).
Купаева А.Қ.,	PhD докторы (Қазақстан).
Қартаева Т.Е.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Малдыбаева Р.К.,	өнертану кандидаты (Қазақстан).
Мұқтар Ә.Қ.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Нұразхан А.Ш.,	педагогика ғылымдарының кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының академигі (Қазақстан).
Оңғар А.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Самашев З.С.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Төлеубаев Ә.Т.,	тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Смағұлов О.С.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы (Қазақстан).
Таймағамбетов Ж.Қ.,	ҚР ҰҒА академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).
Үмітқалиев Ұ.Ұ.,	тарих ғылымдарының кандидаты (Қазақстан).
Шамильоглу Ю.,	Висконсин университетінің профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

Жизнь музея

Акжасарова А.К., Жумагулова К.Б.,
Ибраева Г.О. Легенда казахской сцены..... 4

Археология

Кунитак Садакатсу, Таймагамбетов Ж.К.
Микропластинчатая индустрия раннего
верхнего палеолита на юге Казахстана:
подробный анализ кареноидных нуклеусов для
пластинок из стоянки Бүйрекбастау-бұлақ-1 в
горах Каратау 10
Абильмаликов К.К., Курманиязов Ы.С.,
Назаров А.Ж. Утюжок в Ботайской
археологической культуре 35

Этнография

Төлегенұлы Б. Орхон-Енисей жазбаларындағы
«елші» және «йалабач» атаулары хақында 42
Артықбаев Ж.О. XIX ғасырдағы қазақ
қоғамының этноәлеуметтік құрылымы мен
ерекшеліктері 48

Бейнелеу өнері

Ақсақалова Ж.А. Соцреалистік сипаттағы
Қазақстан кескіндемесіндегі еркіндік тақырыбы
..... 60

Тарих

Нұрахметұлы И. Ғұн империясы – қазақ
мемлекеттілігінің бастауы 68

Тарих. Тұлға. Тағылым

Алпысбес М. Абай және оның заманы мен
тарихи көзқарастары 74
Оспан С.К. Шолақ туралы шындық 86
Оспан С.К. Тұмайды енді қайтып Иманжүсіп
..... 102

Филология

Жақан Ә.Қ. Әлемдік шығармалардағы
Шыңғыс хан бейнесі 112
Айтұғанова С.Ш. Детальдың көркем туынды
құрылымындағы орны 121

Музей ісі

Құрманиязов И.С., Жасекенов М.Қ.,
Тілеуқабыл Ж.Ж. Арал және Қазалы аудандық
тарихи-өлкетану музейлерінің құрылу
тарихынан 131
Көзейбаев С.Ә., Сайлау А. Тарихи мұраны
ұлықтаған жоба 143

CONTENTS

Museum life

Akzhassarova A. K., Zhumagulova K. B.,
Ibraeva G. O. Legend of the kazakh stage 4

Archeology

Kunitake Sadakatsu, Taimagambetov Zh.K.
Microplate industry of the early upper paleolithic
in the south of Kazakhstan: detailed analysis of
karenoid nuclei for plates from the Buirekbastau-
bulak-1 man site in the Karatau mountains 10
Abilmalikov K.G., Kurmaniyazov Y.S.,
Nazarov A. Zh. Flat iron in the Botai archaeological
culture 35

Ethnography

Tolegenuly B. About the names «Elshi» and
«Yalabach» in the Orkhon-Enisei records 42
Artykbayev Zh.O. Ethnosocial structure and
features of kazakh society in the nineteenth
century 48

Fine arts

Aksakalova Zh.A. The theme of freedom in
painting of Kazakhstan of social realistic character
..... 60

History

Nurahmetuly I. The hun empire – the beginning of
the kazakh Statehood 68

History. Personality. Learning

Alpysbes M. Abay and its time and historical views
..... 74
Ospan S.K. The truth about Baluan Sholak 86
Ospan S.K. Life and creativity of Imanjusus
..... 102

Philology

Gakan A.K. The image of Genghis khan in the
world works 112
Aituganova S.Sh. The place of the details in the
structure of the artwork 121

Museum business

Kurmaniyazov Y. S., Zhasekenov M.K.,
Tleukabyl Zh. Zh. From the history of the creation
of the Aral and Kazalinsky regional museums of
history and local lore 131
Kozeibaev S.A., Sailau A. A project that glorifies
the historical heritage 143

Артықбаев Ж.О.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: socantropology@mail.ru

XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНЫҢ ЭТНОӘЛЕУМЕТТІК ҚҰРЫЛЫМЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

XIX ғасыр, әсіресе оның екінші жартысы, Қазақстан тарихында ерекше орын алады. Бұл – шаруашылықта, әлеуметтік және мәдени өмірде болған ғаламат өзгерістер кезеңі. Олар ең алдымен біздің елімізге тауар-ақша қарым-қатынастарының енуімен байланысты еді. Ресей капитализмінің кеңінен дамуы жаңа экономикалық үрдіске империяның шартарабын мекендеген көптеген халықтардың енуіне себепкер болды. Сонымен бірге отар елдердегі жер саясаты бір жағынан кедейлену мен арендалық қарым-қатынасқа жол ашса, екінші жағынан отарлардың ресейлік өндіріс мүддесі үшін шикізат беріп, дайын өнімді сатып алатын нарықтың қалыптасуына алып келді. Осы сияқты қазақ қоғамы бастан кешірген түбегейлі өзгерістер XIX ғасырдың екінші жартысын қазақ тарихындағы өтпелі кезең есебінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: XIX ғасыр, Абай Құнанбаев, замана нышандары, өтпелі жағдай, қауым және мемлекет, басты генеалогиялық бірліктер, субэтникалық топтар.

Дана жолы. Халқымыздың ұлы ақыны, ойшылы Абай Құнанбаев (1845-1904) Шыңғыс тауларында осы өтпелі кезеңде дүниеге келді. Абайдың әкесі Құнанбай тобықты руының көсемдерінің бірі еді, сонымен бірге Ресей билігі енгізген жаңа әкімшілік-территориялық өзгерістер кезінде Қарқаралы дуанының аға сұлтаны болды. Жеті атасынан бері билік жолын ұстанған, жасынан ұлы дала тарихы мен әдебиетінен сусындаған, әлемде болып жатқан көп нәрседен хабардар, өзі де көсемдікке күреспен, яғни меритократия ережелерімен келген Құнанбай замана ағымын түсіне білді. Ресей отаршыл билік органдарымен тығыз қарым-қатынаста жұмыс істеген Құнанбай енді көшпелі халықтардың ақ найзасының күні өткенін білді, сол үшін де балаларын заманауи оқуға ыңғайлай бастады. Осылайша Құнанбай

бастапқыда үйінде молладан білім алған Абайды Семей қаласындағы имам Ахмет-Ризаның медресесіне жібереді. Алайда, үш жылдан соң қаладағы оқуын аяқтатпай, елге қайтарып, біртіндеп билік, сот және әкімшілік істеріне даярлай бастады.

Бірталай жасын әкімшілік жұмысына арнаған Абай жаңа заманға қадам басқан еліне үлгі жасауды ойластырды, біртіндеп өлең жолдарына, ғибратты қара сөзге түсірді. Алғашқы бетте ақын атанудан ұялған, саяси күрес жолымен жүрген Абай кейін келе қазақтың жазба әдебиетінің негізін қалады, жүздеген өлеңдер, проза тілімен өсиет-қара сөздерін, «Ескендір», «Масфұт», «Әзім туралы аңыз» поэмаларын жазды.

Абай өмірдің жаңа қағидаларын игеріп, өзін туғызған ортадан бірнеше саты жоғары

көтерілді. Ағартушы адамзат қоғамын игі, саналы, прогрессивті даму жолына түскенін көрді, өз халқының Еуропа маңдайға алған сара жолды игергенін көргісі келді. Бұл әсіресе ақынның еңбек қадірі туралы өлеңдерінен анық сезіледі. Сақалын сатып, көзі мен сөзін саудалап, жанын саудаға салып өмір сүруге болмайтынын қазақ поэзиясында алғаш айтқан да Абай болды. Ал енді оның ойшылдық әлеміне келетін болсақ, «Алланы сүю, адамды сүю, әділетті сүю» Абайдың бүкіл шығармашылығының басты бағытына айналды.

Патша үкіметінің отаршылдық саясатының кесірінен XIX ғасырдың ортасынан бастап халық бұқарасының жағдайы күрт нашарлап, қазақ шаруашылығы күйзеліске түсті. Сонымен қатар болыстық әкімшілікке сайлау кезінде қазақ арасында «партия» болып бөлінген рулар мен ата балалары арасындағы ұсақ қырқыстар өрістеп кетті. Өз мемлекеттік тәуелсіздігінен айрылған, ірі әкімшілік-территориялық бірліктердің билігі өз қолынан кеткен қазақ баласының қолынан келетіні болыс сайлауына қатысу болды. Ежелгі рыцарлық қоғамның намысы бар азаматтары, бұрынғы билікке қатысы бар текті тұқым өкілдері мың шақты үйге ғана билігі жететін болыстық қызметке сайлануға арланды. Бұл қоғамда атқамінер пысықтардың көбейіп кетуіне, мансапқорлыққа жол ашты, осылайша халық мінезі тым ұсақталды. Абай жаңа биліктің кезінде пайда болған болыстарды, оларға қызмет қылған қу билерді, қоғамдағы атқамінер атанған топтардың құлқынын сынады.

Замана нышандары. Абайды түсіну үшін ол өмір сүрген XIX ғасырды, оның саяси, шаруашылық, әлеуметтік, мәдени ерекшеліктерін жақсылап зерделеп алған жөн.

Адамзат тарихының бірнеше мыңжылдығы бойы Қазақстан территориясы Еуразия құрлығының эпицентрі болды. Ұлы далада пайда болған қоғамдық институттар мен дала өркениетінің бағалы ерекшеліктері мен құндылықтары әлемге үлгі болып тарады. Айта кететіні, батыс адамдарының ішінде XX ғасырдың басында Орталық Азияның далалық аймақтарының еуропалық мәдениеттің қалыптасуындағы ерекше зор қызметі туралы айтқандар болды. Солардың бірі 1902 жылдан

1908 жылға дейін Орталық Қазақстан жерінде қызмет жасаған «Спасск акционерлік қоғамы» аталатын тау-кен өндіру компаниясының басқарушысы, бірнеше мыс өндіретін рудниктер мен далалық аймақтың ортасында салынған зауыттарға ие болған кәсіпкер Э. Нельсон-Фелл өзінің естелік кітабында: «бұл жазбаларға себеп әрекеттердің бәрі бүгінгі батыстық аталатын өркениет тугызған ойлардың, мәдениеттің және діннің алтын бесігі – Орталық Азияның қыр аймағында, яғни қазақ даласында болды» дейді. Оның шығармалары қазақ даласын суреттеуге арналған, сонымен бірге қазақ халқының тіршілігіне қатысты бақылаулары өте шыншыл және маңызды екендігін төмендегі айтылған тезистермен дәлелдеуге болады: «Үлкен кісілер өз киіз үйлерінің маңына жиналып әңгіме құруда, апан құдықтан қараторы келіншек су алып жатыр, осылай олар қырық ғасырдан бері жасап келе жатыр. Біздің нәсіліміздің алтын бесігі осы жұлдыз астында тербеліп тұрды, осы жерде оның балалық шағы өтті» (Fell, Nelson, 2013: 21).

Еуразия далалықтарының жетекшілігі шумер-үндіеуропа, ариан-тұран, скиф (ишгуз)-сақ дәуірлерінде әлем мойындаған қалыпты заңдылық болды, осы дәстүр ғұн, үйсін, қаңлы қауымдары кезеңінде де сақталды. Өз заманында да қазақ жерінің шығыс қапталында оғыз тайпалары құрған Түркі қағанаттары мен Шыңғыс әулеті құрған Алтын Орда империясының кезінде де Еуразия көшпелілерінің рухы өзгеден басым өмір сүрді. Алтын Орда (Ұлығ ұлыс) құлағаннан кейін де қаншама қысымшылық болғанымен Ұлы дала XVIII ғасырдың соңына дейін өз заңдарымен өмір сүрді. Байтақ дала өркениеті 1781 ж. қазақтың «үш жүзінің атының басын бір кезеңге теңеген» Абылай хан қайтыс болғаннан кейін тарихтың жаңа соқпағына түсті (Артықбаев, 2019). Еуразия даласының шығыс алқабына Ресей империясының билігі жүре бастады. Кіші жүзде хан билігі Әбілқайыр хан Барақ сұлтан қолынан өлгеннен кейін Орынбор шенеуніктерінің қолындағы ойыншыққа айналды. Абылай хан қайтыс болғаннан кейін қазақ елінің жақсылары жиналған кеңесте, ас кезінде, оның үлкен ұлы Уәли хан сайланды. Бұл кезеңде Абылай ұрпақтарының қолында қазақ жерінің Түркістаннан бастап Сібірге дейінгі аймағы болды, Жетісу мен Ташкент арасындағы Ұлы жүз қоныстары да Абылай

балаларына қарады, Алатауды мекендеген қырғыз елі ақ үйлі аманат тәртібімен Абылай ордасына бағынып тұрды. Тағы бір ескеретін мәселе Уәлиді хан сайлау Ресей рұқсатынсыз іске асты, тек ол сайланғаннан кейін ғана орысқа хабар жіберілді. Сол себепті патша үкіметі оның билігін әлсірету үшін Уәлиге қарсы сұлтандар мен ру басылардың сепаратистік толқуларын барынша қолдап отырды. 1815-1817 жж. патша әкімшілігі Орта жүзде екінші хан билігін ұйымдастырды, ол Қырық сан Барақ сұлтанның ұлы Бөкей еді. 1819 жылы Бөкей хан және 1820 жылы Уәли хан өлгеннен кейін Орта жүздің жаңа ханы бекітілмеді. Уәлидің орнына ел басшылары ұсынған Ғұбайдолла патша өкіметі тарапынан қолдау таппады. Ел арасында да ынтымақ азайды.

Абылай хан қайтыс болғаннан кейін Қоқанд, Қырғыз, Қарақалпақ, Құрама иеліктері өз бетімен өмір сүруге көшті, олардың ішінде Қоқанд оңтүстіктегі бұрынғы қазақ иеліктерін өзіне қарату саясатын жүргізді. 1740 жылы Жолбарыс хан Ташкентте өлгеннен кейін шын мәнінде Ұлы жүзде хандық билік дәуірі аяқталды. Осы ғасырдың соңына қарай қазақтар Ташкент билігінен ығыстырылып, оңтүстіктің негізгі бөлігі Қоқанд хандарының билігін мойындауға мәжбүр болды. Жетісу бөлігіндегі Ұлы жүз қазақтары Абылай ханның балаларының билігінде өмір сүргенімен, амал жоқ, бір жағы Ресейге, бір жағы Қоқандқа жалтақтауға мәжбүр еді.

Ресей қазақ даласында хандық билікті біржолата жойып, оның орнына жаңа басқару жүйесін дайындады. «Сібір қазақтары туралы жарғы (Устав о сибирских киргизах)» аталатын қазақ өмірін түбегейлі өзгерткен құжат 1822 жылы М. Сперанскийдің басқаруымен жасалды. Бұл құжатты қазақтар «Жаңа низам» деп атайды және ол ең алдымен Орта жүз аумағында іске аса бастады. Сібір Батыс және Шығыс болып екі бөлікке бөлінген соң қазақ даласының территориясы Батыс Сібірге қарады. 1839 жылға дейін орталығы Тобылда, ал 1839 жылдан Омскіде орналасты. «Сібір қазақтарының облысы» Жарғы бойынша ішкі және сыртқы аймаққа бөлінді. Сыртқы аймаққа Ертістің сол жағасын мекендеген көшпелі қазақтар енді. Ішкі аймақта 1822-1838 жылдары жеті дуан құрылды – Қарқаралы, Көкшетау, Аятөз, Ақмола, Баянауыл, Сарысу

және Көкпекті. Аймақты билеген округтік приказдарда (қазақтар «дуан» деп атайды) әкімшілік, полиция, сот орналасты. Бұйрықты аға сұлтандар басқарды, оның қарамағында 4 орынбасар жұмыс істеді – 2 қазақ (қазақтар «қазы» деп атайды), 2 орыс (қазақтар «майыр» деп атайды). Аға сұлтан жарғы бойынша 3 жылға сайланды және уақытша майор атағы берілді. Үш сайлаудан кедергісіз өткен соң оларға дворяндық диплом берілді. Бір округке 15-20 болыс кірді. Оның басында сұлтан тұрды, ал кейбір руларда сұлтандар болмаған соң, болысты қарасүйектерден де таңдады. Жағдайы бойынша олар 12-ші класты шенеуніктермен теңелді, олардың билігі орындаушылық түрінде болды: үкімді орындау, «дуанның» бұйрығын және сот үкімін орындау. Әрбір болыс 10-12 ауылдан тұрды. Ауыл старшындары 3 жыл сайын сайланды және аға сұлтан бұйрығымен бекітілді. Әрбір осындай әкімшілік ауылда – 50-70 шаңырақ бірікті. Жарғы бойынша сот істері азаматтық және қылмыстық болып бөлінді. Қылмыстық істердің ең маңыздылары билердің құзырынан алынып, Ресей әскери сотының қарамағына берілді. Әсіресе, қазақтың қоғамдық дәстүрлі қарым-қатынастарын реттейтін, билердің рұқсатымен жасалатын шара «барымтаның» қудалануы ауыр болды. Ресей әскери соты барымтаға қатысы бар адамдарға өлім жазасын тағайындап, ішкі мәселелердің дәстүрлі жолмен шешілуіне кедергі жасап, қоғамдық өмірдің дағдарысына әкелді. Билердің құзырындағы кішігірім істердің өзін де округ бұйрығымен бекітіп отырды. Жарғы салық жүйесін енгізді – әр шаруашылық «жасақ» салығын 100 бастан 1 бас төледі. Оның құрамына сауда көлігі болғандықтан түйе кірмеді. Жарғыны қабылдаған қазақтар алғашқы бес жылда салық төлемеді, бірақ басқа да салық түрлері қарастырылды – керуендерді күзету, жүк тасу, байланыс жолдарын бақылау (Материалы по истории..., 1960: 91-111). Округтердің құрылуы далада жаңа отырықшы тұрақтардың пайда болуына әкелді. Осы жылдары салына бастаған Көкшетау (1824), Қарқаралы (1824), Ақмола (1832), Баянауыл (1833), Атбасар (1848) және тағы басқа бекіністер әуел баста көшпелі мал шаруашылығына кедергі жасап, елдің наразылығын туғызса, кейін келе отырықшы тұрмыстың, егіншіліктің, сауданың ортасына айналды.

XIX ғ. басында оңтүстікте қазақ қоныстары үш ортаазиялық хандықпен шектесіп жатты: Бұхара, Хиуа және Қоқан. Қазақ хандығына ең көп агрессивті әсер еткен Қоқан мен Хиуа хандықтары. Ұлы жүздің көп бөлігі және Орта жүздің оңтүстіктегі тайпалары Қоқан хандығының, ал Қазақстанның оңтүстік-батыс бөлігі Сырдарияның төменгі ағысы, Үстірт, Маңғышлақтың оңтүстігі Хиуа бақылауында болды. Хиуада қоңырат әулеті Мұхаммед Рахым аталықтың басқаруы кезеңінде (1806-1825 жж.) бұл хандық көршілеріне өте жайсыз мемлекетке айналды. Мұхаммед Рахым Кіші жүздің оңтүстік қоныстарын үш рет талқандады (1812, 1816, 1820). Соңғы шабуылда бірнеше жүз қазақ өлді, 1000-нан аса әйел, сансыз мал жауға олжа болды.

Мұхаммед Рахым өлімінен кейін Хиуа тағына оның ұлы Алла-Құл отырған уақытта да қазақтар мен хиуалықтар арасында жаугершілік тиылмады. Хиуа билеушілері өз билігін жүргізу үшін қазақ ішіндегі руаралық келіспеушілікті тиімді пайдаланды. Хиуалықтар өздерінің ықпалын бекіте түсу үшін Сырдарияның төменгі ағысында бірнеше қамалдар салды.

Қазақ тарихының XIX ғасырдың 60-жылдарға дейінгі ахуалын Қоқанд хандығы факторынсыз елестету мүмкін емес. XVIII ғасырдың басында Орталық Азияда қазақ пен қалмақ жаугершілігі күшейген заманда Ферғана даласында бірнеше өзбек тайпалары (мың, жүз, қырық) бірігіп құрған бұл мемлекет біраз уақыт бектердің басқаруында болды. Тек 1799 жылы билікке келген Әлім алғаш рет хан атағын қолдана бастады. Осы уақыттан бастап Ферғана өлкесінде «Алтын бесік» туралы аңыздың негізінде Қоқанд хандығы басшыларының ата-тегін Бабыр мырзаға жалғаған жаңа әулеттік генеалогия қалыптасты (Бейсенбаев, 1987). Ең алдымен маңайындағы бектіктерді бағындырған Әлім хан бірте-бірте Ұлы жүздің Ферғана және Ташкент алқабымен шекараласатын аймақтарын жаулап алды. Осыдан кейін Қоқанд хандығы қазақ иелігіндегі Ташкент, Шымкент, Сайрам және тағы басқа қалаларды бағындырып, мұнымен шектелмей Түркістан және Әулие-ата өлкелеріне маза бермеді. Әлім ханнан кейін XIX ғасырдың басында билікке келген оның ұлы Омар хан тұсында Жаңақорған, Ақмешіт, Шымқорған сияқты бірқатар қамалдар салынды. Көбінесе

бұл қамалдар Сыр бойындағы қазақ жерінің оңтүстік шеңберінде орналасқан еді, ал солтүстігінде Ұлытауға жетті. Қоқандықтардың тәуелділігіне түскен қазақ малшылары – зекет, егіншілері – харадж салықтарын төледі және бірқатар қызметтер көрсетті. Шексіз салық, қанау мен тонау 1858 жылдың наурызында Әулие-ата ауданында, кейін Шымкенттен Мерке қамалына дейін және Ташкенттегі наразылық толқуларына және қаруланған көтеріліске ұласты. Көтерілісшілер Қоқанд салық жинаушыларын (*ақ жалау*) және тағы басқа шенеуніктерді қуып жіберді. Ташкенттен шыққан әскер Әулие-атаны қоршаудан босатты, бірақ көтерілісті баса алмады. Көп кешікпей көтерілісшілер Әулие-атаны, тау өткелдері мен жолдарды алды. Жазда көтерілісшілер Оңтүстік Қазақстан территориясын түгел бақылады. Осы жағдайда қоқандықтар жеңілдіктер жасап, Ташкент басшысын ауыстырды. Орыс әскерінің Орта Азияға жақындауы да қоқандықтарды көтерілісшілермен тіл табысуға мәжбүр етті.

1860 жылы күзде оңтүстік өлкедегі қазақтар қоқандықтармен бірігіп, Жетісу өңіріне тұрақтай бастаған орыс отрядтарымен күресті. Осы жылы Қоқан хандығы орыс бекінісі (*1844 жылы салына бастаған*) Верныйға қарсы 12 мыңдық әскер аттандырды. Оған қазақтар және қырғыздың әскери жасақтары қосылды, бұрын жан-жағын байқақтап келген көптеген билер мен батырлар енді Қоқанд жағына өте бастады. Деректерге қарағанда, қазақтардың жекелеген жасақтарын Сұраншы би, Дикамбаб батыр, Кенесары ханның ұлдары басқарды. Осы құрама әскер 20 қазан күні Қара Қастек түбінде (*Ұзынағаш*) генерал Колпаковский бастаған орыс отрядымен кездесті. Қоқанд бастаған, қырғыз бен қазақ қостаған жорық орыс қаруына төтеп бере алмай үлкен жеңіліспен аяқталды (Кенесарин, 1992: 112).

Патша үкіметі Орта Азияны, оның ішінде Сыр бойындағы Түркістан және Ташкент өңірлерін, Бұхара және Қоқанд хандықтарын бағындыру үшін әскери жорық дайындады. Алғашқы бетте орыс отрядтары Мерке, Әулие-ата, Түркістанды басып алды. Түркістан қорғанысына Кенесарыұлы Сыздық төре жетекшілік жасады. Көп қиындықтармен ілгерілеген Ресей отрядтары Қоқанд әскерін басқарған Әлімқұл аталықтан Шымкент түбінде жеңіліс тапқан соң шегінуге мәжбүр болды. 1864 жылы қыркүйекте Түркістаннан

генерал Черняев, Әулие-атадан подполковник Лерх әскерлерді бастап Шымкент қаласын қайта қоршап алды. 1865 жылы 9 мамырда Ташкент маңында Шор төбе деген жерде Қоқанд хандығының аталығы Молда Әлімқұл орыс әскерлерімен соғыс кезінде қайтыс болды. Осыдан кейін орыс әскеріне қарсылықты Кенесары ханның ұлы Сыздық төре жалғастырды. Күші басым жау баса-көктеп Орта Азияны алды. Осылайша барлық Қазақстан территориясы Ресей құрамына өтеді. 1865 жылдан бастап қазақ даласы Ресейдің ішкі колониясына айналды. Қазақ даласын жаулап алуға жүз жылдан артық уақыт жұмсаған Ресей Орта Азияны үш жылда тізе бүктірді.

XIX ғасырдағы Қазақстанның тарихи даму барысын жан-жақты қарастыратын болсақ, Ресей империясы тарапынан жүргізілген отарлау саясатының үш кезеңін көреміз. Осы ғасырдың алғашқы ширегінде қазақ халқы әлі де протекторат жағдайында өмір сүрді, XIX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап 60-шы жылдарына дейін орыс пен қазақ арасында вассалитеттік қарым-қатынастар басым болып, яғни аймақ билігі қазақ сұлтандары мен рубасыларында болды, тек 1860-шы жылдардағы Орта Азия хандықтарын бағындыру отаршылдық тәртіптің орнауына жол салды. Ресей патшалығы XIX ғасырдың 60-жылдарынан бастап қазақ еркіндігінің, бостандығының тамырына балта шапты.

Өтпелі жағдай. XIX ғасырдың 70-жылдарынан бастап өндірістік қарым-қатынастардың өзгерісі, қазақты шұрайлы жерлерінен ығыстыру қоғамдық тіршілікке, соның ішінде этникалық дамуға да әсер етпей қойған жоқ. Себебі, этникалық қауымдардың тарихи пайда болғандығы және әлеуметтік өзгерістерге бейімділігі *«көп жағдайда олардың ішкі әлеуметтік құрылымының ерекшелігімен түсіндіріледі»* (Козлов, 1979: 15). Осыған байланысты қоғамның көптеген байланыс түрлерін қамтамасыз ететін этноәлеуметтік және шаруашылық-мәдени құрылымын тұтас жүйе ретінде зерттеу өте өзекті болмақ.

Әрине, XIX ғасырдағы қазақ қоғамы өтпелі жағдайда болды, яғни дәстүрлі этноәлеуметтік құрылымның өмір сүруін тоқтатқан жоқ, бірақ оның орнына жаңа құрылымдық құндылықтар, инновациялар пайда болып жатты. Тауар-ақша қатынастары, эквивалентті емес айырбас, XIX

ғасырдың әкімшілік реформалары қазақтың шаруашылығын дағдарысқа әкелді, сонымен бірге этноәлеуметтік құрылым да күрделі трансформацияға ұшырады. Ғасырлар бойы қазақ қоғамының сан-салалы тіршілігіне арқау болған туысқандық жүйе ауыр дағдарысқа түсті, жаңа экономикалық қатынастар шаруашылық қауымдар құрудың, ұжымдасудың басқа түрлерін өмірге әкелді. Егер дәстүрлі кезеңде саяси-әкімшілік өмір рулық құрылымдарға негізделген туыстық жүйеге сүйеніп қызмет атқарса, ұжымдасып еңбек істеу мен қорғану мәселелерін қамтыса, енді оның орнына рулық туысқандыққа негізделмеген аралас қауымдастықтар пайда болды. Этностың жаңа жағдайға бейімделуі барысында туыстыққа байланысы жоқ территориялық құрылымның, яғни таза көршілікке негізделген қауымдардың қызметі күшейді. Қоғамның арқауы болып келген рулық жүйеге негізделген әскери одақтар ыдырап, дәстүрлі әлеуметтік топтар арасындағы шекаралар босап, дәстүрлі дүниетанымның орнында жаңа деңгейде консолидацияға жол ашатын жаңа ережелер пайда бола бастады.

Таным тәсілі. Ұлы Абай өмір кешкен XIX ғасырдағы қазақ қоғамы туралы сипаттамалық зерттеулер көп болғанымен, оны этноәлеуметтік жүйе есебінде қарастыру біздің еңбектерімізге дейін жүргізілген жоқ. Бізге дейінгі бүкіл тарихнама, оның ішінде зерттеушілік қатты дамыған XIX ғасыр «қазақтануы» қазақ тарихын тұжырымдамалық тұрғыдан ой елегінен өткізуді мақсат қойған жоқ. Тарихи еңбектердегі таза сипаттамамен шектелу, өз зерттеу нысанына деген астамшылық көзқарас, әуесқойшылық XIX ғасырдағы қазақ қоғамына да, оған дейінгі кезеңдерге де қатысты объективті суреттің пайда болуына жол берген жоқ.

Кейбір зерттеушілер тарапынан (Ш. Уәлиханов, В. Радлов) қазақ қоғамын ерекше құрылым есебінде сезіну интуитивті түрде іске асқанымен бұл бастама ғылыми-тарихнамалық дәстүрге айналған жоқ.

Совет тарих ғылымы XIX ғасырдағы қазақ қоғамын зерттеуде бірталай істер тындырды, бірақ зерттеу әдістері көшпелі тұрмысқа негізделген этноәлеуметтік қауымдарды дұрыс бағалауға еш мүмкіндік бермейтін марксистік-лениндік методологияға сүйенді. Қазақ

қоғамын зерделеуге жаңа әдістер қарастырып жатқан уақытта нәтиже бермейтін маркстік догмалардан құтылмайынша алға бір қадам да жасауға мүмкіндік жоқ.

Этноәлеуметтік мәселелерді терең зерттеу потестарлы-саяси құрылымды, территориялық ұжымдасу заңдылықтарын, қауым және патронимияның жүйе сипаттарын, жалпы этностың этникалық және әлеуметтік синтезі туғызатын құбылыстарды анықтауға байланысты жүргізіледі. Осы жоғарыда көрсетілген этноәлеуметтік параметрлерді дұрыс зерттеу үшін оның негізгі катализаторы болып табылатын шаруашылық-мәдени үдерістерді де қарастыру керек. Дәстүрлі этноәлеуметтік құрылым мен шаруашылық-мәдени жүйе отаршылдық пен капитализм сияқты сыртқы ықпалға бірлесе қарсы тұра алатынын біз XIX ғасырдағы ұлт-азаттық қозғалыстары мен көтерілістерінен көре аламыз.

Өз тарихи бастаулары көне заманға қарай кететін қазақ халқының этноәлеуметтік және шаруашылық-мәдени құрылымын тек кешенді зерттеулер арқылы ғана түсінуге болады. Оның үстіне бұл жұмысты тарихи-этнографиялық деректерді, әсіресе далалық зерттеу жұмыстары нәтижелерін молынан қамтыған уақытта ғана атқарамыз. XIX ғасырдағы қазақ халқының этноәлеуметтік және шаруашылық-мәдени құрылымын зерттеген уақытта қоғамдық байланыстардың көптеген түрлеріне назар аудару маңызды. Қоғамның ішкі байланыс түрлерінің дамуын қадағалау этноәлеуметтік құрылымның өзгерісін аңғаруға мүмкіндік береді. Ол байланыс түрлерінің бірі күшейіп кететін болса, екіншісі осы әсерден әлсіреуге мәжбүр болады және түптеп келгенде жалпы жағдайға әсер етеді.

Басты генеалогиялық бірліктер. Әлеуметтік страттар мен субэтникалық топтар мәселесін қарастырмас бұрын, біз жоғарыда айтылған қазақ халқының генеалогиялық тәртіппен біріккен үш ірі әкімшілік-территориялық аймақтарына шолу жасаймыз.

Кіші жүз жері XIX ғасырда Арқа даласының батыс аймақтарын, яғни Сыр мен Өмударияның төменгі ағысындағы Хорезм аймағынан, Маңғыстаумен қоса Жайық пен Тобылға дейінгі жерді қамтыды. Кіші жүз

халқы үш ірі одаққа (Әлімұлы, Байұлы, Жетіру) біріккен жиырма бес тайпадан құралады. Егер генеалогиялық жол жағынан келсек, бұл үш одақтың ішінде Сыр бойына жақын мекендеген Әлімұлы аға саналады. Саны жағынан қарасақ он екі тайпаны біріктіретін Байұлы балалары көп. Алтын Орда заманында қалыптасқан саяси тәртіптердің талабы бойынша ішінде ноқта аға тайпа бар Жетіру одағы. Кіші жүз құрамындағы ру-тайпалардың тарихы қазақ жерімен мыңдаған жылдар біте қайнасқан, әрқайсының арғы жағында адамзат баласы жасаған көне өркениеттер мен мемлекеттерді көреміз.

Орта жүз жері Бұқара маңындағы Жиделі Байсын аймағынан басталып, Түркістанмен қоса Сырдың орта ағысын түгел қамтып, Сарыарқаны түгел, одан әрі солтүстік жағында Сібірге иек артады. Батыс жағында Торғай ойпаты, ал шығысында Алтай мен Тарбағатайдан асып Құлжаға дейінгі алапат кеңістікті алып жатыр. Орта жүз одағына арғын аға баласы деп бір әкімшілік-территориялық құрылымға біріккен найман, қоңырат, қыпшақ, керей және уақ аталатын алты тайпа кіреді. Кей шежірелерде осы алты тайпадан бөлек Алтын Орда заманында «ноқта ағасы» атағына ие болған тарақтыны да жеке елге санайды да «жеті арыс» деп атайды, шын мәнінде Қазақ хандығы құрылар дәуірінде туыстық жүйені жаңадан негіздеген қариялар тарақтыны арғын ішіне кіргізуді жөн көрген.

Ұлы жүз аймағы Ташкент пен Шымкент маңындағы қысқы қоныстарды, Жетісу аймағында тау жайлауларын, Шу мен Талас өзендері бойын қамтиды. Сырдың жоғарғы ағысы, Алатау бөктерлері, одан әрі Шығыс Түркістанға дейінгі ұлан-ғайыр жерлерді иемденген. Тарихи уақытта Ұлы жүз ру-тайпаларының экономикалық және саяси мүдделері Шығыс Түркістан қалалары мен Ташкент шаһарына тікелей байланған кезеңдер болған. Ұлы жүз құрамына Қазақ хандығы құрылар тұста бір тұтас генеалогиялық жүйеге енгізілген он бір ірі ру-тайпа кіреді, олардың ішінде ежелгі үйсін қауымынан қалған ру-тайпалар да, моңғол шежірелерінде аталатын рулық бірліктер де, қаңлы, сіргелі, шанышқылы сияқты ерте замандардан бері жеке қауым есебінде белгілері де бар.

Бұл аталған басты генеалогиялық бірліктер XIX ғасырдың басынан бастап ыдырау

үдерісіне түсті. Алдымен хандық биліктің әлсіреуіне байланысты жүздік құрылымдар бір тұтастығынан айрылды, одан кейін XVIII ғасыр барысындағы жаутершілік пен саяси оқиғаларға белсене қатысқан ұлыстық қауымдастықтар өмір сүруін тоқтатты. XIX ғасырдың ортасына қарай орта деңгейдегі ірі рулар ғана өз билерінің басшылығымен өмір сүруін жалғастырды, бірақ Ресей тарапынан 1860 жылдары жүргізілген жаңа әкімшілік-территориялық реформа бұл қауымдардың да әлсіреуіне алып келді (Артықбаев, 2016). Абай атқа мінген заманда біз тобықты сияқты біртұтас рулардың ыдырағанын, тіпті бір болысқа енген туыс ата балаларының өз ішіндегі толып жатқан қарама-қайшылығын көреміз.

Субэтникалық топтар. Жоғарыда аталған ішкі генеалогиялық бірліктерден басқа дәстүрлі кезеңде Қазақ мемлекетінің құрамына бірталай субэтникалық топтар да енеді. Бұл жерде «субэтникалық» ұғымының өзіндік орналасу аймағы, тіл ерекшеліктері, материалдық және рухани мәдениетінде оқшаулық бар құрылымдық бірліктерді қамтиды. Ең бастысы, бұл аталған ерекшеліктерден басқа, әр субэтникалық қауымдастықтың негізгі этностан бөлектеп тұратын өзіндік санасы, сәйкестігі болады. Бұл белгілер олардың шығу тегіне байланысты немесе тіршілік кәсіптеріне қатысты қалыптасуы мүмкін. Сонымен бірге әртүрлі жағдайларда қазақ жеріне келіп қалып, жүз, не ру сияқты үлкен әкімшілік-территориялық бірліктердің құрамына еніп, араласу процесіне түскен, бірақ өзіндік атауларын сақтап қалған этникалық топтар да бар.

Дәстүрлі кезеңде Қазақ хандығы құрамында болған субэтникалық топтардың ең көрнектісі, экономикада үлесі көбі және саны молы Сырдария және басқа да оңтүстік аймақтағы өзендер бойындағы қалалар мен отырықшы қоныстарды мекендеген сарт қауымдары болды. Сарт атауы ең алдымен отырықшы елді-мекеннің тұрғыны. XVIII ғасыр өкілі Бұқар жырау:

*Қорғанды шаһар қаласын
Қазақ білмес, сарт білер.
Аңсаған құлан қадірін,
Айдалада қақ білер.*

Яғни, бұдан шығатын қорытынды, қорғанды қаланың қадірін сол жерде өмір сүретін сарт қана біледі. Қалалық өмірдің өзінің өмір сүру ережелері, қуанышы мен қызығы бар.

Сарттардың түп негізі қазақ ру-тайпалары сияқты ерте заманда осы аймақты мекендеген ариан (арий) субстратына барып жалғасады, бірақ Афросияб дәуірінде түркіленген. Мысалы, қазақ халқында еуропоидтық (арийлік) негіз жобамен жиырма бес пайыздай десек, Сыр бойы сарттарында белгілі шығыстанушы В.В. Бартольд атап көрсеткендей, арийлік тамырдың үлес салмағы одан көп жоғары (Бартольд, т.2 ч.2., 1964: 527-529).

Сарт атауы М. Қашқари «Сөздігінде» (XI ғасыр) саудагер деген мағына беретіні жазылады, яғни мағына жағынан келсек ерте уақыттағы «соғда» (сауда) және кейінгі кезеңдегі «сарт» (саудагер) бір ұғым болып шығады. Ресей тюркологиясының негізін салған В.В. Радлов: «Қазақтар да, өзбектер де Шу бойындағы, сонымен бірге Тоқмақ, Мерке, Әулие ата, Түркістан, Шымкент, Ташкент қалаларын мекендеген отырықшы түркі тілдес халықты, одан басқа Ходжент (Қожакент), Жизақ, Ұратөбе және Замин қалаларын мекендеген түркі тілдестерді сарт деп атайды» дегенді жазады (Радлов, 1989: 359).

Қазақтың эпостық жырларында, өлең-қиссаларында, шежірелерінде «сарт» атауы жиі кездеседі. Көшпелі қазақ қарға тамырлы туыстық жүйеден шығып, отырықшылыққа айналса, ақындар «Жеті кәміл пірім-ай, Сарт болып-ақ кеттің бе?!» деп жырлай бастайды. Жауынгер, ат үстіндегі елге сарттың жер тырмалаған кәсібі, пұлдан құрап теңге жасаған саудагерлігі, пахсадан дуал соғып, атты адам көрінсе соған тығылып отырған жағдайы түсініксіз. Тек өз туысына ғана, онда да жол тәртібімен ата жолы деп бағынып келген қазақ үшін сарттың үстінен қарайтын ірілі-ұсақты әкімдер, қазақтың сұлтандары мен хандарына төлейтін алымы мен салығы тіпті жат. Бірақ қазақ жоқшылық келсе, жұт малын қырса амал жоқ, сол қоңсы қонған сартына барады, оның ақырындап жинаған азық-түлік қорынан алады, біртіндеп сартпен араласып сол қышлақта қалып қояды. Бұл ерте заманнан бері перманентті түрде жүріп жататын құбылыс, оның бір айғағы оғыз диалектісін (шева) сақтаған Иқан, Қарабұлақ сияқты

қышлақтар. Қазақ дәуірінде, мысалы «Ақтабан шұбырынды» кезеңінде, отырықшылыққа өткендер бүкіл Түркістан, Ташкент, Шымкент айналасындағы қышлақтарда өте көп. Бұл пікірдің дәлелдемесін біз Э. Реклюдің «Жер және адамдар» сериясынан шығарған географиялық атласынан да кездестіреміз: «сарт атауы арнайы бір ұлтқа байланбаған, ол әдет-ғұрпымен, кәсібімен ерекшеленетін топты белгілейді. Қалалар мен отырықшы қоныстарды тәжіктен басқа халқының бәрі де шығу тегінің әртүрлілігіне қарамастан сарт атанады... Егер қазақ, не өзбек өзінің көшпелі өмірін тастап қалада қоныстанып, ол жерде үй салса, саудамен және өндіріспен айналыса бастаса, оның балалары сарт болып шыға келеді» (Реклю, Т. VI., 1883: 48).

Шәкәрім шежіресінде: «Өзбек-сарт» деп айтатұғынымыз өзімізден айрылған өзбек, татар және қарақалпақ деген ел бар, ол тіпті қазақ аталған соң айрылған. Сондай елдердің бәрі де сол Сырдарияға барып орнығып, бұрынғы сарт атанып отырғандармен бірге сарт атанған» дейді шежіреші (Құдайбердіұлы, 2008: 32). Бұл пікірді Шәкәрім алдымен қазақ түсінігіне негіздеп, екіншіден Ресей ғалымдарының жазғандарына сүйеніп айтқаны сөзсіз. Дегенмен біз өзеннің Яқсарт атануы сол өңірді қоныстанған сарт қауымдарының әсерінен болуы мүмкін деген пікірдеміз.

Кеңес үкіметі орнағаннан кейін, 1926 жылғы санақты жүргізу барысында, Түркістан-Ташкент атырабындағы қалалар мен отырықшы қоныстарды мекендеген диқан, қолөнерші және сауда елі біртіндеп өзбек атанып кетті (Қазақстан өзбектері: тарихы..., 2016).

Қазақ хандығы тұсында Ташкент шаһарының түбін, одан Қоқанд пен Ферғанаға қарай Өңгрен, Шыршық өзендерінің бойындағы алқапты мекендеген құрама елі де субэтникалық топ. Патша заманында Түркістан өңірін мекендеген халықтардың тарихы мен этнографиясы туралы тамаша деректерді жинақтаған М.А. Терентьев құрама туралы: «осы аттас уездің негізгі халқы болып табылатын құрамалықтарды жеке этнос ретінде қарастыра алмаймыз, себебі бұлар құнарлы жерлерде отырықшылыққа өткен қазақтар, қазақтар болғанда бұлар әртүрлі ру-тайпалардың өкілдері, оны өзінің аты да білдіріп тұр» деп жазады. Құраманың ішінде тама (алшын, кердері, жағалбайлы, керейіт, телеу болып бөлінеді), арғын (алтай, қанжығалы), дулат

(үйсін), бастаңбалы (жалайыр) рулары басым. Құрама елі ертеден жаугершілік заманнан қорғанып қала сала бастаған ел, басты қалашықтары – Керейіт, Піскент, Қанжығалы, Осман аға, Майдантал, Тойтөбе, Жеті кент, Ниязбек, Қосқорған, Шарапхана, Ақжар, т.б. Құрама қоныстарында XX ғасырдың басына дейін киіз үй қолданылды. Орыс зерттеушілері «по внешнему виду кураминские поселки представляют нечто среднее междусартовскими и казахскими. Нередко встречаются усадьбы сартовского типа, во внутреннем дворе которых поставлены войлочные юрты» дейді. Қазақ хандығының оңтүстікке жұмсайтын керуендері ылғи осы жерлерден өтеді, яғни Бұқара, Ауған, Үндістанға баратын сауда қақпасы осы жерде (Артықбаев, 2019: 135-143).

Қазақстанның оңтүстігінде ертеден белгілі субэтникалық топтың бірі сунақтар, олар өз генеологияларын бірде қожаларға апарып байласа, бірде ортағасырлық белгілі тайпа дүрмен-барластарға жалғайды. Шын мәнінде сунақтар ежелгі Сығанақ қаласының тұрғындары. Ортағасырларда Сығанақ «Дәшті-Қыпшақтың сауда айлағы» атанған үлкен мегополис болғаны белгілі, Фазлаллах Рузбехани сияқты Мұхаммед Шайбани жанында осы өңірге келген жазушылар Сығанақта базар күндері бес жүз түйе тек қана кебабқа деп сойылады, содан кешке қарай бір кесек ет қалмайды дейді, яғни қала қай өлшеммен алса да аса ірі болған (Рузбехан, 1976: 12). Кейін ұлы сауда тоқтаған уақытта Сығанақ халқы амал жоқтықтан ауыл шаруашылық кәсіптеріне көшіп, жан-жаққа тарап кетті. Бүгінгі күні сунақтар Қазақстанның әр өлкелерін мекендейді, бірақ көпшілігі Түркістан өңірінде қоныстанған. Сонымен бірге Түркістан аймағында шығу тегі қатағандарға жақын болып табылатын, қазақ ру-тайпаларына баталас дәстүрімен енген көлеген, жайма сияқты Қарнақ, Жаңақорған, Арыс, Шымкент, Сауран сияқты қоныстарда тұрады. Бұл субэтникалық топтардың өкілдері жақсы егінші, қолөнерші есебінде танылған. Сонымен бірге Түркістан аймағында кезінде қатағандардың ішінде болып, кейін қазақ руларының ішіне сіңіп кеткен көптеген қауымдар бар.

Өз Тәуке хан заманында «Алты Алаш» құрамында болған қарақалпақ, қырғыз этностарының өкілдері де қазақ жерінде

кеңінен қоныстанған және өздерінің шыққан этникалық тегін қазақ құрамында ру атауы орнына қолданады. Бұл субэтникалық топтар әр заманда келгені қазақ ішіндегі қырғыз руларының ішкі атауларынан да көрінеді, мысалы олардың ішінде ерте кезеңнен келе жатқан «ескі қырғыз» немесе «қырғызәлі» сияқты генеалогиялық бірліктер бар, сонымен бірге XVIII ғасырда келген «жаңа қырғыздар» да бар. Ескі қырғыз құрамындағы бәйті, жүнді, естеке, шерік сияқты ру бөлшектерінің атауы Алатаудан келген жаңа қырғыздарда кездеспейді. Жаңа қырғыздар Қазақстанның ежелгі хан-сұлтан орындары болған жерлерде төлеңгіттер арасында көп кездеседі. Бөкей Ордасында шекаралық жағдайға, жақын көршілікке байланысты қазақ ішіне сіңіп кеткен ноғай текті, естек (башқұрт) немесе қалмақ ру қауымдары көп болды. Қалмақ этникалық топтары қазақ жерінің орталық және шығыс, оңтүстік-шығыс аймақтарын да мекендейді. Мысалы, тек қана Қарқаралы өңірінде қалмақтың бала қалмақ, қыз қалмақ, қызыл қалмақ, тоты қалмақ сияқты шағын топтары болды. Бұл соңғы аталған субэтникалық бірліктер XIX ғасырда қазақ генеалогиялық жүйесіне еніп, белгілі ру-тайпалардың ішінен орын алғаны белгілі. Ішкі этникалық процесстер барысында олар өздерінің тілдік және мәдени ерекшеліктерін ұмытып, енді жаңа ортаның құндылықтарын қабылдады. Сонымен бірге ерлік дәуірінде Қазақ хандығының құрамында болған бірталай субэтникалық топтардың XIX ғасырда қазақ қоғамынан оқшаулана бастағанын көреміз.

Шалақазақ тобы. Дәстүрлі қазақ қоғамында кездесетін әлеуметтік-этникалық топтың бірі – шалақазақтар. Бұл атауды біз М. Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясынан да кездестіреміз, себебі Шығыс Қазақстан, соның ішінде Семей маңында шалақазақ қоныстары аз болған жоқ. Шалақазақ Сібірден, Еділ бойынан, Орал тауынан немесе Орта Азиядан келген түрік, не парсы тектес адамдардың жергілікті қазақтармен араласуы барысында, XIX ғасыр басында пайда болды. Бұл кезеңде әртүрлі себептерге байланысты қазақ даласына татар, башқұрт, мешер, т.б. этнос адамдары келді. Осылардың қазақпен араласқандары «шалақазақ» атанған. Қазақ даласында ешкім де рулық жүйеге кірмей өз бетімен, жалғыз

өмір сүре алмайды, ең бастысы шаруашылық жүргізуге оған жол бермейді. Сол себепті жан-жақтан келген ел өкілдері қазақ қыздарына үйленуге, белгілі бір аталармен, рулармен туысуға тырысады. Осы процесс қазақ арасында шалақазақ сияқты өтпелі, яғни ассимиляция жағдайындағы адамдардың тобын туғызды. Бірер уақыт өте келе олар таза қазаққа айналып кететіні сөзсіз. Қазақтың атақты тарихшы-этнографы Құрбанғали Халид сарттан келіп шалақазақ атанғандар 1788 жылдан, ал татар арасынан 1800 жылдан бастап көбейді деп жазады (Халидұлы, 1992: 155). Бұл жерде Орта Азияның отырықшы өлкелерінен сауда мәселесімен келген сарттар туралы айтылып отыр.

Біз жоғарыда дәстүрлі қазақ қоғамының ішкі этникалық құрамы, оның ішкі жіктері мен оқшау топтары туралы жаздық. Бұл кез-келген дәстүрлі этникалық қауымдастардың бәріне де ортақ және қалыпты жағдай. Қандай болмасын этнос мемлекет құру барысында әкімшілік-территориялық бірліктер құрады, себебі ол шаруашылық және саяси басқару мәселелерінің шешілуін тездетеді. Осыған орай қоғамда әртүрлі қызмет атқаратын (басқару қызметі, діни біртектілікті қамтамасыз ету, әкімшілік қызметі, өкілеттілік, т.б.) әлеуметтік-этникалық топтар пайда болады. Өзге елдермен араласқан себепті қазақ құрамында әр этникалық топ өкілдері болуы да заңды, бірақ олардың саны ешқашан негізгі этностан аспайды және оның тілдік, нәсілдік бірлігіне, дамуына әсер ете алмайды. Қазақ жеріндегі жағдай Ресейге қосылу барысында өзгерді және енді этникалық процесстер басқаша қарқын алды.

Бөгде этностар. XVIII ғасырдың соңына қарай солтүстік, яғни шекаралық аймақтардағы қазақ руларының көпшілігі орыс бодандығын қабылдады. Осыған байланысты Ресей билігі Омбы, Қызылжар (Петропавловск), Семей (Семипалат) сияқты бекіністер мен қалашықтарда орыс мүддесіне адал тұрақты тұрғындар қалыптастыру ниетімен 1808 жылы «Сібір казак-орыс әскерін» құрды. Ол кезегінде Жайық бойынан басталып, Орынборды, одан Челябины қамтитын әскери қоныстар желісін Өскемен (Усть-каменогорск) және Бұқтырмаға дейін жалғады. Енді келіп орыс билігіне қазақ даласына батыл кіруге және

шұрайлы жерлеріне қоныстануға мүмкіндік туды. Осылайша XIX ғасырдың 20-шы жылдары Көкшетау, Қарқаралы, Баянауыл, Ақмола бекіністері салынды және оларға орыс-казактардың жүздеген отбасылары орналасты. XIX ғасырдың 40 жылдары Кенесары көтерілісі қызған уақытта Ұлытау, Ақтау, Торғай, Ырғыз сияқты Ұлы даланың ішкі аймақтарына да казак-орыс қоныстанушылары енді. Әскери отарлау XIX ғасырдың 40-шы жылдары Жетісу жеріне дейін жетті, оның бір көрінісі Верный бекінісі, қазіргі Алматы салына бастады.

1865 жылдары Ресей билігіне Түркістан қалалық аймақтары қантөгіс қарсылықтан кейін бағынды, одан кейін орыс құрығы Бұхара, Хиуа, Қоқанд хандықтарының мойнына түсті. 1881 жылы Қытай мен Ресей арасында шекара туралы келісімдерге қол қойылып, Абылай хан тұсында аса қиыншылықпен қазық қағылған Ертіс, Іле, Емел өзендерінің жоғарғы жағындағы қазақ қоныстары Қытайға қарап кетті. Осылайша біртіндеп ұлы даладағы ең маңызды стратегиялық нүктелерді бағындырған Ресей, енді XIX ғасырдың 70-жылдарынан бастап орыс қарашекпендерін қаптатып қазақ жеріне көшіре бастады. 1866 жылы Ақмола облысында басыбайлы крепостной тәртіптен мойындары босап, бірақ помещиктен жер ала алмай шығысқа қарай ағылған орыс шаруаларының алғашқы қонысы пайда болды. Осы басталған қоныс аудару ұзақ уақытқа жалғасып, ақыры қазақ халқы 1960 жылдардың басында өз ата-баба жерінде азшылыққа айналды.

Этнографиялық тұрғыдан қазақ жеріне XIX-XX ғасыр басында қоныс аударушыларды шартты түрде бірнеше этнографиялық топтарға бөлуге болады. Советтік кезеңде большевиктік билік империялық құрылымға кірген этностардың этнографиялық ерекшеліктерін сақтауға мүдделі болған жоқ.

Бірнеше алапат аштық, елдің қашып-босып кедейленуі, тұтас халықтарға қарсы жүргізген репрессиялар мен қоныс аударулардың әсері, әрине, славян этносы өкілдеріне де, соның ішінде орыстарға да әсер етпей қалған жоқ. Белгілі дәрежеде Қазақстанның солтүстік және шығыс аймақтарындағы кейбір ерте қоныс аударушылардың топтарын (чебактар, кержақтар, т.б.) жеке этнографиялық топ ретінде қарастыруға болады. Ресей империясы кезеңінде ілкі артықшылықтарға ие болған казак-орыс субэтникалық топтары репрессиялар салдарынан оқшаулығын, ерекшелігін сақтай алмады. Бүгінгі күні олардың Қазақстанда құрылған этномәдени ұйымдары дәстүр-салттарын жаңғыртуға талап қылуда. Бір қызығы бұл субэтникалық топтар әуелден аралас болды, яғни оларды бірнеше этностан түзілген қауымдар деп есептеуге болады. Мысалы, Сібір казак-орыстарының құрамына орыс пен украиннан басқа, мордвалар (7%- дейін), белорустар (3%), қазақтар (3%), татарлар, қалмақтар, башқұрттар, чуваштар енді және олардың үш пайызға дейінгі бөлігі ислам дінін ұстанды (Казахское общество..., 2019: 40-44).

Осыменен біз XIX ғасырда, әсіресе, оның екінші жартысында, қазақ қоғамында кездесетін этноәлеуметтік институттар мен жалпы құрылымға, қоғам бастан кешірген шаруашылық, әлеуметтік және мәдени өмірінде болған ғаламат өзгерістерге шолу жасадық. Біздің талдау жұмысымыз қазақ қоғамының бұл дәуірде өзінің төлтума құндылықтарын молынан сақтай отырып, дамудың жаңа өркениеттік жолына түскенін көрсетеді. Біздің жазбамызға арқау болып отырған қазақтың ұлы ақыны және ойшылы Абай Құнанбаев та осы өтпелі кезеңнің жемісі екеніне көз жеткіземіз.

Әдебиеттер

1. Fell, E. Nelson. Russian and Nomad: Tales of the Kirghiz Steppes. London: Forgotten Books, 2013 (Original work published 1916). p.146.
2. Артықбаев Ж.О. Абылай хан. – Нұр-Сұлтан: Фолиант, 2019. – С.400.
3. Материалы по истории политического строя Казахстана. Т.1. –Алматы: Изд-во АН КазССР, 1960.
4. Бейсенбаев Т.К. «Тарихи Шахрухи» как исторический источник. – Алматы, 1987.
5. Кенесарин А. Кенесары и Садык / Ред.Е.Смирнова // Хан Кенесары. –Алматы, 1992. – С.110-161.
6. Козлов В.О. О классификации этнических общностей// Исследования по общей этнографии. – М.: Наука,1979. – С.5-23.
7. Казахское общество в XIX веке: традиции и инновации. – Астана-Москва, 2019. – 340 с.
8. Артықбаев Ж.О., Жаркешов Е.С. Қазақ мемлекеттілігі: тарихы, саяси және әкімшілік құрылымы, басқару институттары. – Астана, 2016. – 336 б.
9. Бартольд В.В. Сарт. Сочинения т.2 ч.2. – М., 1964. С.527-529
10. Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. – М., 1989. с.749
11. Реклю Э. Земля и люди. Всеобщая география. Т.VI. Спб.,1883. с.425.
12. Құдайбердіұлы Ш. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. Факимиле, аударма, түсініктемелер мен көрсеткіштерді жазған Ж.О. Артықбаев. – Астана, 2008. – 320 б.
13. Қазақстан өзбектері: тарихы, шаруашылығы мен мәдениеті, рухани өмірі мен қазіргі жағдайы. – Астана, 2016. – 260 б.
14. Артықбаев Ж.О. Қазақтың танымдық этнографиясы. – Нұр-Сұлтан: «Фолиант», 2019. – 240 б.
15. Рузбехан (Фазлаллах). Михман-наме-йи Бухара (записки Бухарского гостя). Перев., предисл. и прим. Р.П. Джалиловой. Под ред. А.К. Арендс. – М., 1976. с.159.
16. Халидұлы Қ. Тауарих хамса (бес тарих). – Алматы, 1992. – 304 б.

References

1. Fell, E. Nelson. Russian and Nomad: Tales of the Kirghiz Steppes. London: Forgotten Books, 2013 (Original work published 1916). r.146.
2. Artyqbaev J.O. Abylai han. – Nur-Sultan: Foliant, 2019. – s.400.
3. Materialy po istorii politicheskogo stroia Kazahstana. T.1. –Almaty: Izd-vo AN KazSSR, 1960.
4. Beisenbaev T.K. «Tarihi Şahruhi» kak istoricheski istochnik. – Almaty, 1987.
5. Kenesarin A. Kenesary i Sadyk / Red.E.Smirnova // Han Kenesary. –Almaty, 1992. – S.110-161.
6. Kozlov V.O. O klasifikatii etnicheskikh obşnostei// İssledovania po obşei etnografii. – M.: Nauka,1979. – S.5-23.
7. Kazahskoe obşestvo v HIX veke: tradisii i innovasii. – Astana-Moskva, 2019. – 340 s.
8. Artykbaev J.O., Jarkeşov E.S. Qazaq memlekettılıǵı: tarihy, saiasi jáne äkimşilik qūrylymy, basqaru instituttary. – Astana, 2016. – 336 b.
9. Bartöld V.V. Sart. Sochinenia t.2 ch.2. – M., 1964. S.527-529
10. Radlov V.V. İz Sibiri. Stranisy dnevnika. – M., 1989. s.749
11. Reklü E. Zemlä i lüdi. Vseobşaia geografia. T.VI. Spb.,1883. s.425.
12. Qūdaiberdiūǵly Ş. Tūrk, qyrǵyz-qazaq hām handar şejiresi. Fakimile, audarma, tūsınıktemeler men körsetkışterdi jazǵan J.O. Artyqbaev. – Astana, 2008. – 320 b.
13. Qazaqstan özbekteri: tarihy, şaruashylyǵy men mädenietı, ruhani ömirı men qazırgı jaǵdaiy. – Astana, 2016. – 260 b.
14. Artykbaev J.O. Qazaqtyñ tanymdyq etnografiasy. – Nūr-Sūltan: «Foliant», 2019. – 240 b.
15. Ruzbehan (Fazlallah). Mihman-name-ii Buhara (zapiski Buharskogo gostä). Perv., predisl. i prim. R.P. Jalilovoi. Pod red. A.K. Arends. – M., 1976. s.159.
16. Halidūly Q. Tauarih hamsa (bes tarih). – Almaty, 1992. – 304 b.

Артыкбаев Ж.О.

Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: socantropology@mail.ru

Artykbayev Zh.O.

L.N. Gumilyov Eurasian
National University
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: socantropology@mail.ru

ЭТНОСОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА И ОСОБЕННОСТИ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА В XIX ВЕКЕ

XIX век, и в особенности, его вторая половина, занимает особенное место в истории Казахстана. Это период громадных трансформации в хозяйственной, социальной и культурной жизни. Они были связаны в первую очередь с проникновением торгово-денежных отношений в нашу страну. Развитие русского капитализма вширь вовлекало в орбиту новых экономических отношений различные регионы и народы обширной империи. Одновременно с торгово-рыночными отношениями, во первых, развивались арендные взаимоотношения, и во вторых, превращать колониальные окраины в источник сырья и рынок для готового товара из метрополии. Вышеперечисленные изменения принятые и пережитые казахским обществом позволяют рассматривать вторую половину XIX века как переходный период в истории казахского народа.

Ключевые слова: XIX век, Абай Кунанбаев, признаки эпохи, переходной период, община и государство, основные генеалогические единицы, субэтнические группы.

ETHNOSOCIAL STRUCTURE AND FEATURES OF KAZAKH SOCIETY IN THE NINETEENTH CENTURY

The XIX century, and especially its second half, occupies a special place in the history of Kazakhstan. This is a period of enormous transformation in economic, social and cultural life. They were primarily connected with the penetration of trade and monetary relations into our country. The development of Russian capitalism in breadth involved various regions and peoples of the vast empire into the orbit of new economic relations. Simultaneously with trade and market relations, firstly, rental relations developed, and secondly, to turn the colonial suburbs into a source of raw materials and a market for finished goods from the metropolis. The above-mentioned changes adopted and experienced by the Kazakh society allow us to consider the second half of the XIX century as a transitional period in the history of the Kazakh people.

Keywords: XIX century, Abai Kunanbayev, signs of the epoch, transition period, community and state, main genealogical units, subethnic groups.